

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՍՈՒՍԱՆՆԱ
բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

25-ամյա հայագետի ու քննադատի և 21-ամյա երիտասարդ բանաստեղծի՝ Մանուկ Աբեղյանի և Հովհաննես Թումանյանի հանդիպումը 20-րդ դարասկզբի գրական կյանքում տեղի է ունեցել դեռևս 1890 թ., երբ Աբեղյանը իր նշանավոր գրախոսականով արձագանքեց պոետի անդրանիկ ժողովածուի հրատարակությանը: Աբեղյանը առաջին լուրջ գրականագետ և մասնագետ քննադատն էր, որն ըստ արժանվույն գնահատեց պոետի՝ Մոսկվայում հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն (1890): Երիտասարդ բանասեր-քննադատն ու գրականության ապագա պատմաբանը՝ «Վարսամ» կեղծանունով, իր «Հովհաննես Թումանյան, «Բանաստեղծություններ», Մոսկվա, 1890, Մատենախոսություն» վերնագրով գրախոսականում դեռ սկսնակ բանաստեղծի մեջ տեսավ նրա արժանիքներն ու պոեզիայի բնորոշ առանձնահատկությունները, ընդգծեց ժողովրդի կյանքի հետ գրողի սերտ կապվածությունը, ժողովրդական կյանքի կենդանի պատկերները¹:

Չենք անդրադառնա Թումանյանի պոեզիային տված արեղյանական գնահատականներին, քանի որ այդ մասին խոսվել է բազմիցս և հանգամանորեն, մասնավորապես Սարգիս Հարությունյանի «Մանուկ Աբեղյան» նշանավոր աշխատության մեջ²: Ենթադրվում էր, որ առաջինը Մ. Աբեղյանը գիտական պատշաճ մակարդակով խոսեց բանաստեղծի երկերում զգացմունքների բնականության, գրավիչ, կանոնավոր, գեղեցիկ լեզվի, բանաստեղծական պարզության ու բնաշխարհի վերակերտման վարպետության մասին: Առաջինը նա «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի հերոսի խելագարությունը հոգեբանորեն համոզիչ համարեց՝

1 «Լոր դար», 1890 թիվ, 196, 197:

2 Տե՛ս՝ Հարությունյան Սարգիս, Մանուկ Աբեղյան, Կյանքն ու գործը, Եր., 1970, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 287-291:

հակադրվելով գրողի մերձավոր շրջանում տարածված հակառակ մտայնության:

Թումանյանը չէր կարող չնկատել Մանուկ Աբեղյանի ընդգծված տարբերությունն ու տաղանդը ժամանակի լրագրողական սիրողական քննադատության ֆոնի վրա, երբ ընդունված էր դրական կամ մերժողական գնահատականներ տալ գրողների երկերին՝ առանց խորամուխ լինելու, առանց որևէ մեկնության պարզապես հայտարարել բանաստեղծ է կամ բանաստեղծ չէ, գեղարվեստական երկը լավ է կամ վատ է, «գոհար է» կամ «գոհար չէ», այո կամ ոչ: Լույսիսկ Աբեղյանի դրվատական կարծիքը բանաստեղծը միանշանակ չընդունեց՝ համարելով այն չափազանցված, թեև ապագան ցույց տվեց, որ իրավացին Աբեղյանն էր: Նամակներից մեկում Թումանյանը գրում է. «Ես կընդունեմ ամեն տեսակ աննպաստ կարծիք, եթե նա փաստ լիներ...«Լոր-Դարի» գովեստն էլ ես խո չեմ ասում, թե հալած յուղ է»³:

Մանուկ Աբեղյանը առանձնանում էր ժամանակի քննադատների մեջ մայրենի և համաշխարային գրականության պատմության, գրական դպրոցների և ուղղությունների իր խոր իմացությամբ: Թումանյանը, որ հաճախ է խոսել քննադատի դերի կամ կոչման մասին, երբեք չի ընդունել որևէ քննադատի, ով ձշմարիտ արվեստին հասու լինելու համար տքնաջան աշխատանքի փոխարեն կատեգորիկ դատողություններ ու կտրուկ որակումներ է անում, լավ թե վատ, կարևոր չէ: Հանձին Աբեղյանի՝ Թումանյանը նկատեց մի քննադատի, ով հեռու էր դատավճիռ կարդացող, այո կամ ոչ ասող քննադատության մակարդակից, ով խոսում էր փաստարկներով և բացատրություններ տալիս, հետևաբար ի զորու էր կատարելու բանաստեղծի սրտի թարգմանչի պաշտոնը: Այդ իսկ պատճառով նույնիսկ այն հարցերում, երբ Թումանյանը համաձայն չէր իր առաջին քննադատներից մեկի, կոնկրետ դեպքում բանագետ Մանուկ Աբեղյանի հետ, մինևույն է, չէր մոռանում շեշտել գրականության ասպարեզում նրա «քաջահմուտ» լինելը:

Այնուամենայնիվ, տարածայնություններ արվեստի ու գրականության հարցերում գրողն ու նրա քննադատը ունեցել են, սակայն դա երբեք չի խանգարել նրանց ջերմ բարեկամական հարաբերություններին:

1895 թ., երբ Թումանյանի մեկենաս և նրա մասին առաջին մենագ-

3 Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով («այսուհետ՝ Թումանյան, ԵԼԺ»), հտ. 9, Եր., 1997 թ., ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 55:

րության («Վշտի ու թախծի երգիչը») հեղինակ Փիլիպոս Վարդազարյանի և բանաստեղծի նախածեղծությամբ ու ջանքերով պետք է հրատարակվեր «Հորիզոն» կիսամյա հանդեսի 2-րդ ժողովածուն⁴, ըստ ամենայնի բանաստեղծի խնդրանքով, Աբեղյանը, սկսելով իր համագործակցությունը «Հորիզոնի» հետ, գրողին է ուղարկում իր մի ամբողջ ուսումնասիրության ծավալուն մասը (50 էջ): Սակայն այդ շրջանում հանդեսը չի հրատարակվում, անտիպ է մնում նաև Աբեղյանի «Հորիզոնի» համար գրված այդ հոդվածը, որը հեղինակը կարծիքի էր ուղարկել նախ Թումանյանին: Աբեղյանի ուսումնասիրությունն ուներ «Հայկական ժողովրդական հավատքի մասին» խորագիրը: Բանաստեղծը Վարդազարյանին ուղղած 1895 թ. ապրիլի 15-ի նամակում գրում է. «**Վարդացի Աբեղյանի գրությունը: Ծատ կարևոր ու նշանավոր է նյութը, հմուտ ձեռքով է գրված**»⁵: Նկատենք, սակայն, որ «կայծակ» բառի աբեղյանական ստուգաբանության հետ բանաստեղծը համաձայն չէր. «Այս հոդվածում միայն *կայծակի* դիցաբանության մասին է խոսում,-գրում է Թումանյանը՝ նկատի ունենալով Աբեղյանի վերոնշյալ ուսումնասիրությունը,- ապացուցում է, որ *Ծովինարն* է նրա այլաբանությունը, սակայն սխալներ կան. օրինակ, իբրև թե լոռեցիք կայծակին ծովինար են ասում: Լոռեցիք ոչ թե ծովինար, այլ ծովին են ասում, և այն էլ ոչ թե կայծակին, այլ փայլակին»⁶ (ընդգծումը հեղինակինն է, Ս.Հ.):

Կամենալով շարունակել իր աշխատակցությունը «Հորիզոն» հանդեսի խմբագրության ու հրատարակիչների հետ՝ Մ.Աբեղյանը խոստանում է 100 էջի սահմաններում ուղարկել Գրական ավանդույթների և ժողովրդական աղոթքների մասին իր աշխատությունը, որը պետք է ընդգրկեր երեկոյան դուռ ու երդիկ փակելու, Չարխափան Աստվածածնի, Ճրագ հանգցնելու, Քնի, Աստվածամոր, Առավոտյան, Ծննդկանի և այլ աղոթքների մասին ուսումնասիրությունը:

Տարբեր էին նաև Մեծ Միերի Առյուծածն անվան մեկնությունները: Մ. Աբեղյանը, Մեծ Միերի կերպարում նկատելով էպոսում արդեն

4 1893 թ. Հովհ.Թումանյանը, Փիլ.Վարդազարյանը և Ա. Բարխուդարյանը հիմնադրում են Հրատարակչական ընկերություն՝ «Խրձիթներ և միայն խրձիթներ» կամ «Ժողովուրդ» անունով, որը «Հորիզոն» հանդեսի առաջին ժողովածուն հրատարակում է 1894 թ. նոյեմբերին, իսկ երկրորդը պետք է լույս տեսներ 1895թ.: Մանուկ Աբեղյանից բացի ժողովածուին խոստացել էին աշխատակցել նաև Ղ. Աղայանը և Պ. Պոռչյանը:

5 Թումանյան, ԵԼԺ 9, էջ 154:

6 Նույն տեղում:

անկա միջադեպերի բազմաթիվ կրկնություններ, գրում է. «Միակ դյուցազնական գիծը, որ միայն այս Միերի վրա է պատմված, որից և նա իր մականունն է ստացել, մանուկ հասակում մի առյուծ սպանելն է...Միերը տասնուհինգ տարեկան հասակում հակառակ հոր կամքին գնում է առյուծն սպանելու. «Առան իրար. Միեր առյուծին սպանեց, քաջեց երկու կտոր արեց, մեկ դրեց ձամփու էն դրադ, մեկն էլ էն դրադ...» և ձևում, կիսում է առյուծին»⁷: Թումանյանը համաձայն չէր այս կարծիքին և այն արտահայտել է 1916 թ. մայիսի 25-ին Մ.Գորկու խմբագրած «Сборник армянской литературы» (Պետերբուրգ, 1916) ժողովածուում տեղ գտած թարգմանությունների թերությունները վերացնելու նպատակով գրված «երկու բառ հայոց էպոսից» հոդվածում, ուր արտահայտում է իր տարակարծությունը՝ Առյուծածն Միերը իբրև «առյուծ պատռող» թարգմանելը. «Թեպետ,-գրում է Թումանյանը,- մեր էպոսին քաջահմուտ պ.Մ.Աբեղյանն էլ նույն մեկնությունն է տվել:

Առյուծածն կնշանակի առյուծակերպ, առյուծանման: Հաճախ էդպես են ծնվում դյուցազունները, ոնց որ էդպես է ծնվել և Բըղարատը՝ առյուծի կերպարանքով: Ով որ առյուծ է պատռում, նա առյուծածն չի կոչվում: Սասունցի Դավիթը ինքն էլ է առյուծ պատռում, հրեական Սամսոնն էլ, բայց նրանք առյուծածն չեն: Սանասարի որդի Միերը առյուծածն է, որովհետև առյուծի կերպարանքով է ծնվել, և սխալ է թարգմանված *разрыватель льва*, պետք է լիներ *львеподобный, львеобразный*»⁸:

Հիրավի, հայոց դյուցազունը ժողովրդական պատկերացումներում շատ ավելի բնական է, որ առյուծի նման լիներ ոչ միայն իր կերպարանքով, այլև իր ուժով, մարդու կողմից կենդանական աշխարհում «արքա» հռչակված խորհրդով:

Պատահական չէ, որ ռուս ականավոր բանաստեղծ, հայի ու Հայաստանի մասին ամենաջերմ խոսքերի, գողտրիկ ու հայության նկատմամբ անսահման սիրով լի բանաստեղծությունների հեղինակ Օսիպ Մանդելշտամի երևակայության մեջ Հայաստանի գունեղ ու պերճ բնաշխարհը ներկայանում է որպես գրչապահոցից մի բուռ մատիտներ վերցրած առյուծի կորյունի նկար, անծանոթ ու խորթ «արևահամ բառը»՝ հայ խոսքը, նմանեցնում է վայրի կատվի ձիչի, իսկ հայ կանանց՝ առյուծանման գեղեցկությամբ օժտված էակների:

Ты красок себе пожелала -

7 Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 170-171:

8 Թումանյան, ԵԼԺ 7, էջ 253:

И выхватил лапой своей
Рисующий лев из пенала
С полдожины карандашей⁹.

***

Здесь жёны проходят, даруя
От львиной своей красоты¹⁰.

Սակայն Անկախ Թումանյանի ու Աբեղյանի տարածայնություններից, երբ խոսքը վերաբերում էր լեզվի զարգացման, հայերենի ուսուցման դժվարությունները և մայրենիի չիմացությունը հաղթահարելու խնդիրներին, բանաստեղծը առաջինը վստահում էր Աբեղյանին:

1910 թ. բանաստեղծը «Հայերեն չգիտեն» բաց նամակով դիմում է Մ. Աբեղյանին ու Ստ.Մալխասյանին և ահազանգում Գևորգյան ձեմարանը, Ներսիսյան և թեմական դպրոցներն ավարտած ուսուցիչներին՝ հայերեն թերիմացության և տգիտության տխուր հետևանքները հանրային կյանքում: Աբեղյանը անմիջապես արձագանքում է բանաստեղծին և կիսում նրա տագնապը: Հայագետ-մանկավարժը գրում է «Մեր դպրոցական կյանքից» ծավալուն հոդվածաշարը, որը լույս է տեսնում «Հորիզոնի» շուրջ մեկ տասնյակ համարներում¹¹: Աբեղյանը բացահայտում է հայերենի վատ ուսուցման պատճառները՝ ցարիզմի քաղաքականությունը, դպրոցական գործի թույլ դրվածքը, տեսուչների և մանկավարժների միջև եղած հարաբերությունները, դպրոցներում տիրող բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, աշխարհաբարի թերագնահատումը, հայ գրականության ծրագիրն ու դասավանդման մեթոդները, օտարամոլությունը, արհամարհանքը սեփական լեզվի նկատմամբ և այլն¹²:

Թումանյանի և Աբեղյանի մտերմությունը էլ ավելի սերտանում է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության գործունեության տարիներին (1912-1921): Ընկերություն, որի անփոփոխ ու անփոխարինելի նախագահն էր Թումանյանը, և որի ամբիոնից հայ հին գրականության հարցերին նվիրված անփոփոխ ու անփոխարինելի բանախոսն էր Մ.Աբեղ-

9 Мандельштам Осип. Стихотворения. Переводы. Очерки. Статьи. Тбилиси, "Мерани", 1990, с. 157:

10 Նույն տեղում, էջ 158:

11 Տե՛ս «Հորիզոն», թիվ 191, 193, 194, 197, 202-204, 207-208:

12 Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Սարգիս Հարությունյան, Մանուկ Աբեղյան, Կյանքն ու գործը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1970, էջ 69-73:

յանը: Հայ հին գրականությանը վերաբերող երեք դասախոսություն է կարդում Աբեղյանը Կովկասյան ընկերության ամբիոնից: Դրանք էին «Հայոց հին բանաստեղծության մասին (1916, հոկտեմբերի 14), «Գր.Նարեկացին և իր շրջանը» (1916, նոյեմբերի 4)» և «Հայոց միջնադարյան առակները (1917, հունվարի 27): Այս ելույթներում Աբեղյանը անդրադառնում էր նաև գրականության տեսության խնդիրներին. տալիս է առակի ժանրային բնորոշումը, անդրադառնում առակի զարգացման և պատմության հարցերին, ընդգծում առակի պատմական կարևոր դերը՝ մասնավորապես գրականության աշխարհիկացման, գրականությունը ժողովրդին մերձեցնելու գործում:

Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երեկույթներում բազմաթիվ էին լեզվի զարգացման հարցին վերաբերող ասուլիսները, որոնց ամենաակտիվ մասնակիցներից էր Աբեղյանը: 1000-ի հասնող ունկնդիրների առջև տեղի ունեցող զրույցներն ու բանավեճերը, մասնավորապես Աբեղյանի, Աղբալյանի, Լեոյի, Թումանյանի, Դեմիրձյանի և այլ գրողների, գրականագետների և լեզվաբանների բանավոր խոսքը, գրական լեզվի մշակման հարցում արտահայտած նրանց հայացքները չէին կարող իրենց նշանակությունը չունենալ 20-րդ դարասկզբին լեզվի զարգացման և մշակման գործում:

Մ.Աբեղյանի՝ տաղանդավոր բանասերի, քննադատի ու գրականագետի բոլոր դասախոսություններն էլ հազեցած էին միջնադարյան գրականության հարուստ նյութով, հետաքրքիր վերլուծություններով, գրական նուրբ դիտարկումներով: Ի դեպ, նրա զեկուցումներից և ոչ մեկի ժամանակ չծագեցին գրական սուր բանավեճեր և տարածայնություններ, որոնք գրեթե պարտադիր հաջորդում էին բոլոր դասախոսություններին: Պատճառը ոչ միայն այն էր, որ Աբեղյանի ելույթները աչքի էին ընկնում գիտական ամուր տրամաբանությամբ, փաստերի ու գիտելիքների հավաստիությամբ, հարցերի գիտականորեն համոզիչ և իր ժամանակի համար բավարար պատասխաններով, այլև այն, որ ընկերության անդամներից քչերը կարող էին այդքան մանրամասնորեն տեղյակ լինել հայ միջնադարյան գրականության հարցերին, այդքան բանիմաց ու հմուտ լինել այդ ասպարեզում:

Երբեք միջնադարը այնքան մեծ ուշադրության առարկա չէր դարձել, որքան 20-րդ դարի տասական թվականներին: Եվ այստեղ իր մեծ ներդրումն ուներ Աբեղյանը հրապարակային իր դասախոսություններով: Մ.Աբեղյանը հայ հին գրականության առաջին լուրջ, գիտականորեն հիմնավորված տեսության հեղինակն է:

Աբեդյանը ելույթ էր ունենում ոչ միայն հին, այլև նոր գրականության ու գրական լեզվի զարգացման հարցերի շուրջ: Հատկանշական է հատկապես նրա ելույթը Միքայել Նալբանդյանի մահվան 50-ամյակին նվիրված երեկոյան 1916 թ. մարտի 31-ին: Աբեդյանի այդ զեկուցումը Թումանյանի հանձնարարությամբ տպագրվում է առանձին գրքով:

Հայ գրողների ընկերության ասուլիսների շնորհիվ մեծացավ Աբեդյանի հեղինակությունը և բանասերի նրա համբավը: Նրա ելույթներն ընդունվում էին բուռն ծափահարություններով և ընկերության նախագահ Թումանյանի բացման ու փակման խոսքերում նրա գործին տված լուրջ ու բարձր գնահատականներով: 1916 թ. հոկտեմբերի 14-ի «Հայոց հին բանաստեղծությունը» թեմայով Աբեդյանի դասախոսության մասին Ստ. Լիսիցյանի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Դասախոսությունից հետո վիճաբանությունը սկսելուց առաջ Գրողների ընկերության նախագահ Հովհ. Թումանյանը ցավ հայտնեց, որ միայն Վ.Բրյուսովից հետո է, որ մեր հին բանաստեղծության մասին լսում ենք պ.Մ.Աբեդյանից, որը տասնյակ տարիներ ուսումնասիրել է մեր հին գեղեցիկ գրականությունը, դեպի որը մենք շատ անտարբեր ենք եղել»¹³:

1916 թ. հոկտեմբերի 21-ին «**Գրական երեկոներ**» հոդվածում Թումանյանը հպարտությամբ է արձանագրում Աբեդյանի դասախոսության հանրային նշանակությունը: Նա ասում է. «Հայ գրողների ընկերության վերջին գրական երեկոյթին»¹⁴ պ.Մանուկ Աբեդյանը, հայոց հին բանաստեղծության ելևէջները, ուրախ ու տխուր էջերը բացատրելիս մերթ-մերթ խորասուզվում էր հայոց պատմության մեջ, ցույց էր տալիս, թե ինչքան է հին էս ահռելի պատերազմը, որ էսօր վարում է հայ ազգը, թե սրանից ավելի մեծ աղետներ են տեղի ունեցել մեր հողի վրա, և առաջ էր բերում պատմական զարհուրելի փաստեր: Ընդմիջմանը լսողներից ոմանք զարմացած բացականչում էին՝ «...Իսկ մենք կարծում ենք, թե Հայոց Ազգային Բյուրոյիցն է սկսվում էս աղետը»¹⁵:

Երիտասարդ հայագետը ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունենում ընկերության գործունեությանը ոչ միայն իր կարդացած դասախոսություններով: Մ.Աբեդյանը ընկերության թե՛ ակտիվ դասախոսներ:

13 «Հորիզոն», 1916, թիվ 233, հոկտեմբերի 19:

14 Բանաստեղծը նկատի ունի 1916 թ. հոկտեմբերի 14-ի երեկոյթը, որը տեղի է ունեցել Թիֆլիսի Երաժշտական դպրոցի դահլիճում (տե՛ս Հորիզոն, 1916, հոկտեմբերի 16 թիվ 231):

15 Թումանյան, ԵԼԺ 7, էջ 281:

րից էր, թե՛ ակտիվ ու աչքի ընկնող անդամներից: Այդ մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ նա կարող էր նախագահել ընկերության ժողովներին, ինչպես օրինակ այն ժողովին, որի օրակարգում էր Թիֆլիսում բարձրագույն դասընթացների բացումը: Աբեդյանը ընտրվել է Կովկասյան ընկերության կանոնադրությունը փոփոխելու նպատակով ստեղծված հանձնաժողովի անդամ: Նա տարբեր նախաձեռնություններով հանդես էր գալիս հատկապես ընկերության կրթական ծրագրերում՝ դրսևորելով մանկավարժի իր բազմամյա փորձը, դասավանդման մեթոդիկայի գիտելիքներն ու հմտությունները:

1916 թ. մայիսի 25-ի Կովկասյան ընկերության վարչության նիստում Թումանյանը առաջարկում է բացել հայ գրականության բարձրագույն կուրսեր, դասընթացներ երկու կիսամյակով՝ գարնանն ու աշնանը: Նույն թվի աշնանից ընկերությունը որոշել էր հրատարակել նաև իր օրգանը, որը ըստ Նվարդ Թումանյանի անտիպ գրառումների՝ պետք է կոչվեր «**Հուշագրեր հայոց գրականության**»: Այս գործում նույնպես Թումանյանը հույսեր էր կապում Աբեդյանի հետ: 1916 թ. հունիսի 3-ի նամակով փոխնախագահ Տիգրան Հովհաննիսյանին տեղեկացնում է «Աշունքից էստեղ հայոց գրականության կուրսեր են բացվում: Առայժմ 3 հոգի ունենք ի նկատի- Աղբայան, Աբեդյան (Մանուկ) և Մատենձյան»¹⁶:

Բարձրագույն դասընթացների գաղափարը ի վերջո վերաճում է համալսարան և ակադեմիա ստեղծելու նախաձեռնությանը, որը պետք է իրականացներ նոր ստեղծվող Հայկազյան ընկերությունը:

1916 թ. աշնանը Թումանյանը, սկսելով Հայկազյան ընկերության նախապատրաստական աշխատանքները, դիմում է միաժամանակ մի քանի խոշոր հայագետների՝ Նիկողայոս Մառին¹⁷, Ա.Մեյերին¹⁸, Հր. Աձառյանին¹⁹, Մ.Աբեդյանին: Պատերազմի տարիներին Թումանյանը

16 Նույն տեղում, հտ. 10, էջ 240:

17 Նույն տեղում, էջ 254:

18 **Պոլ Ժյուլ Անտուան Սեյե** (ֆրանսերեն՝ Paul Jules Antoine Meillet) (նոյեմբերի 11, 1866 - սեպտեմբերի 21, 1936) քսաներորդ դարի սկզբի ֆրանսիացի հռչակավոր լեզվաբաններից: 1890 թվականին մի հետազոտական խմբի հետ ձամփորդում է Կովկաս, որտեղ և սովորում է հայերեն Սեյեյն հայոց մաշտոցյան այբուբենը գլուխգործոց էր համարում, որը պահպանվել էր առանց փոփոխության, քանի որ ի սկզբանե այն կատարյալ էր: Իսկ հայոց «մեծաքանչ» լեզուն ավելի քան 2700 մայր լեզուներից հինգից մեկն է: Նրա խոսքերով «Հայերենը ոչ միայն կը հասարի երոպական լեզուներու, հապա կը գերազանցէ զանոնք: Ոճի տեսակէտով հնդեւրոպական ոչ մէկ լեզու չի գերազանցեր հայերէնը, նոյնիսկ չի հաւասարիր անոր... Երբ կազմաւորուած էր հայ գրականութիւնը, ժամանակակից եւրոպայի

միակը չէր, որ երազում էր համալսարան ու ակադեմիա ստեղծելու մասին, բայց միակն էր, որ գործնական քայլերի էր դիմում այդ ուղղությամբ: Նա սկզբնական շրջանում նախատեսում էր երեք ուղղություններ ու բաժանմունքներ՝ Հայոց լեզվի, պատմության և գրականության: «Հորիզոնում» 1917 թ. ապրիլի 22-ին Թումանյանը ընկերության նպատակների մասին գրում է. «Ընկերություն, որը կոչվելու է Հայկազյան, իբրև մոտավոր նպատակ՝ միտք ունի կազմել «Հայոց ակադեմիա, դնել հայկական համալսարանի հիմքը, զարգացնել հայագիտությունը և ամենակողմանի ուսումնասիրել մեր աշխարհքը, մեր հին ու նոր կյանքը, մեր գրականությունն ու գեղարվեստը, նրա պատմությունն ու արդի կյանքը և ապահով վիճակի մեջ դնել գիտնականներին, գրողներին ու գեղարվեստագետներին: Միաժամանակ Հայկազյան ընկերությունը հետևելու է մեր կուլտուրական հիմնարկությունների գործունեությանը և նրանց օժանդակելու կարիք եղած ժամանակ»²⁰:

Այդ կապակցությամբ 1917 թ. ապրիլի 23-ին՝ կիրակի օրը, Արտիստական ընկերության դահլիճում դռնփակ նիստի հատուկ հրավերներ ստացողների մեջ, անշուշտ, առաջիններից էր Աբեղյանը. նա այդ օրը հանդիպել է ժողովին ներկա ռուս կոմիսար, պրոֆեսոր Բենեշևիչին, ով «ջերմագին խոսքերով» ողջունում է ընկերության հիմնադրումը²¹:

Կազմվում է 111 անուն ներառող մի ցուցակ, որտեղ ընդգրկված էին անվանի գրողներ, գիտնականներ, այդ թվում՝ Մ.Աբեղյան, Ադոնց, Հ.Աձառյան, Ս.Տիգրանյան, Հ.Մանանդյան, Ստ.Լիսիցյան, Ե.Լալա-

մեծ ազգերէն ոչ մէկը դեռևս կար... Այն ժամանակաշրջանին, երբ Ֆրանսիա կամ Անգլիա անունը նոյնիսկ գոյութիւն չուներ, Հայաստանը մեծ դեր խաղացած է պատմութեան մէջ... եւ ունէր ազգային գրական այնպիսի հնութիւն, որ երկար դարերով կը գերազանցէր եւրոպական ազգերու հեղինակածները: Տե՛ս՝ **Ռուբեն Որբերյան**, Վկայություններ հայոց լեզվի մասին, Եր., 2010 թ <https://hy.wikiquote.org/wiki/>:

19 Խնդիրը սրտամոտ էր նաև Սորբոնն ավարտած լեզվաբան Հր. Աձառյանին: Երբ Վանն ազատագրվել էր, Աձառյանը պատրաստվել էր այնտեղ իր սեփական միջոցներով բացել լեզվաբանության բարձրագույն դասընթացներ և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Վանում այդ դասընթացների ու դրանք համալսարանի վերածելու իր ծրագրերի մասին նա տեղեկացրել էր Ա. Մեյեին, ով խորհուրդ էր տվել չչտապել: Աձառյանն իր կողմից 1916 թ. նոյեմբերի 6-ին առաջարկում է ծրագրում ընդգրկել 21 առարկա և խոստանում է դասավանդել մի շարք առարկաներ:

20 «Հորիզոն», 1917, թիվ 81, ապրիլի 22, էջ 3: Կարծում ենք «Հայկազյան ընկերություն» խորագրով խմբագրությանն ուղղված և «Հորիզոնում» տպագրված այս նամակը պետք է տեղ գտնել գրողի գիտական հրատարակության մեջ:

21 «Հորիզոն», 1917, թիվ 84, ապրիլի 26, էջ 3:

յան, Հայկ Հովհաննիսյան և այլք²²:

Նշված ցանկը²³, որում քիչ չէին միջազգային հոչակ ունեցող անունները՝ Կոմիտաս, Բաշինջաղյան, Թ.Թորամանյան, Փ.Թերլեմեզյան, Մ.Սարյան, վկայում է, թե մտավոր-կրթական ինչպիսի ներուժ ուներ հայ ժողովուրդը 20-րդ դարակազմին: Եվ նրանք բոլորն էլ այդ պահին պատրաստ էին իրենց մասնակցությունը բերել ու տաղանդը ծառայեցնել համազգային նշանակության այդ գործին:

1917 թ. հունիսի 4-ին ընդհանուր ժողովում²⁴ ընտրվում է նաև երկու ենթաժողով՝ տնտեսական և ուսումնական: Մ.Աբեղյանը ուսումնական ենթաժողովի կազմում էր Թումանյանի, Նիկ.Աղբալյանի, Ծանթի հետ: Հունիս-դեկտեմբեր ամիսներին տեղի են ունենում ևս 11 նիստեր, որոնց մասնակցում էր Աբեղյանը, իսկ հիմնականում ղեկավարում էր Թումանյանը²⁵: 1917 թ. հունիսի 11-ին որոշվում է աշխատավարձի չափը՝ ըստ գիտական աստիճանի 3000 և 2000: Աբեղյանը ընդգրկվել էր «Հայկական ակադեմիա» կոչված հայ բանասերների ու գիտականների խմբի մեջ: Անվանի հայագետի անունը Հ.Աձառյանի և Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ միասին այն 10 գիտնականների թվում էին, ովքեր վարձատրվելու էին թե՛ դասավանդելու, թե՛ գիտությամբ զբաղվելու համար:

Հոկտեմբերի 28-ի նիստում ընտրվում է 8 հոգուց բաղկացած խոր-

22 Այդ ցանկում էին նաև գրողներ Նար-Դոսը, Ծիրվանզադեն, Ծանթը, Վրթ.Փափազյանը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ա.Չոպանյանը, Դ.Դեմիրձյանը, Լեոն, Չապել Եսայանը և այլք, հրապարակախոսներ և գրականագետներ՝ Հ.Առաքելյանը, Ն.Աղբալյանը, Հ.Սուրխաթյանը, Ա.Տերտերյանը, Պ.Մակինցյանը և այլք, թարգմանիչներ Հովհ. Խան Մասեհյանը, Տիգրան Հովհաննիսյանը և այլք, Մխիթարյանները, նկարիչներ Ե.Թադևոսյանը, Գ.Բաշինջաղյանը, Փ.Թերլեմեզյանը, Մ.Սարյանը, Ծահինը և այլք, քանդակագործներ, ճարտարապետներ և երաժիշտներ, դերասաններ Թորամանյանը, Ալ.Սպենդիարյանը, Կոմիտասը, Անտոն Մայիլյանը, Ա.Տիգրանյանը, Հ.Աբեղյանը, Արմենյանը, Սիրանույշը, Ալիխանյանը և այլք:

23 Ցուցակը սևագիր է՝ գրված Թումանյանի ձեռքով, թանաքով և մատիտով՝ գրված երկու թերթերի բոլոր էջերի վրա:

24 Այդ օրը ընտրված ժամանակավոր մասնաժողովի հրավիրած նիստում ընկերության նախագահ է ընտրվում Կոստանտին Ալիխանյանը, իսկ փոխնախագահներ՝ Հովհաննես Թումանյանը և Լ.Ղուլյանը, քարտուղարներ՝ Ստ.Լիսիցյանը, Ստ.Մալխասյանցը, գանձապահ Մ.Բերբերյանը:

25 1917 թ. հունիսի 11-ին կատարվում է դասաբաշխումը: Հունիսի 12-ին որոշվել էր ուսման տևողությունը դարձնել եռամյա՝ խնայողության նպատակով և ուսանողներին Պետերբուրգում կատարելագործվելու հնարավորություն տալու համար: Մեկ ֆակուլտետի ծախսը նախնական հաշվարկներով կազմել է 200 000 ռուբլի:

հուրդ՝ դասախոսներ և ակադեմիայի անդամներ²⁶ ընտրելու նպատակով: Մ.Աբեղյանը այդ հանձնաժողովում էր Թումանյանի, Շանթի, Ն.Աղբալյանի, Ս.Տիգրանյանի և Ստ.Լիսիցյանի հետ միասին: 1917 թ. նոյեմբերի 5-ի նիստում, երբ առաջադրվում է Թումանյանի թեկնածությունը իբրև իսկական անդամի, բանաստեղծը դեմ է արտահայտվում: Սակայն նրա մոտեցումը չի ընդունվում, և նա հանդես է գալիս հայտարարությամբ, ըստ որի՝ արձանագրում է, որ իսկական անդամների ցանկից իր անունը հանելու խնդրանքը մերժվել է, այդ պատճառով էլ նա համաձայնվել է իր անունը թողնել միայն մի պայմանով, որ ինքը իրավունք ունի հրաժարվելու իսկական անդամներին տրվող ամբողջ վարձատրությունից. «Այժմ խնդրում եմ հարգելի վարչությանը, գրում է Թումանյանը, - իմ էս հայտարարությունը կցել խորհրդի արձանագրությանը և նկատել, որ իմ անունը դրված է առանց թոշակի, և էս խնդիրը չդնել քննության ու վիճաբանության առարկա»²⁷:

Այսպես, բազում պարտատերեր ունեցող, տասը երեխաների հայր, իր տանը տասնյակ որբեր ապաստանած Թումանյանը հրաժարվում է տարեկան 6000 ո. թոշակից: Նույնպիսի համեստություն դրսևորում է նաև Մանուկ Աբեղյանը: 1917 թ. հոկտեմբերի 30-ի նիստում Մանուկ Աբեղյանը և Հակոբ Մանանդյանը բանասիրություն մասնագիտությամբ իսկական անդամ են առաջադրվում: Աբեղյանի կարծիքով, կարող ուժերի պակասի պատճառով առնվազն 10-15 տարի կպահանջվի ակադեմիայի ու համալսարանի ստեղծման համար: Երբ ակադեմիայի անդամների ցուցակում 18 գիտնականների թվում (Օրբելի, Ն.Աղոնց, Գ.Հովսեփյան, Լեո, Հր.Աձառյան, Հ.Մանանդյան և այլք) կարդացվում է նաև Մ.Աբեղյանի անունը, նա համեստորեն հրաժարվում է ակադեմիկոսի կոչումից և խնդրում իր անունը գրել դասախոսների ցանկում (Աջոտ Հովհաննիսյան, Նիկոլ Աղբալյան, Գրիգոր Ղա-

26 Ակադեմիայի անդամը ընտրվում էր ցմահ, անդամները լինում էին պատվո, ազատ և իսկական: Վերջիններս տարվա ընթացքում պարտավոր էին առնվազն երկու զեկուցում կարդալ, մեկը իրենց հայագիտական ուսումնասիրությունների շրջանակում, մյուսը՝ մեկ այլ հայագետի աշխատության մասին: Հոկտեմբերի 30-ի նիստում իսկական անդամներ առաջադրվեցին Աձառյանը (լեզվաբանություն), Սմբատ Տեր Ավետիսյանը (պատմագիտություն), Սիրական Տիգրանյանը (ազգագրություն և իրավունք) և այլք: Նրանք տարեկան թոշակ էին ստանալու: Ազատ անդամները թոշակ չէին ստանալու, բայց նրանց կոնկրետ աշխատությունների համար վարձատրություն էր սահմանվելու: Հոկտեմբերի 30-ին պատվո անդամներ են ընտրվում Աղոնցը և Մառը:

27 Թումանյան, ԵԼԺ 10, էջ 280-281:

փանցյան, Ստեփան Լիսիցյան և այլք): Ժողովը չի ընդունում Աբեղյանի հրաժարականը, դրա փոխարեն ընդունում է ակադեմիկոսության թեկնածուների գիտական աշխատանքները ուսումնասիրող հանձնաժողով կազմելու նրա առաջարկը:

Հենց Հայկազյան ընկերության շուրջ համախմբված գիտնականները, այդ թվում՝ Աբեղյանը, դարձան 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծված և նույն ամռանը Երևան տեղափոխված ազգային համալսարանի սերուցքը:

Աշխարհամարտի տարիներին Հայկազյան ընկերություն ստեղծելու ձեռնարկն ու այդ ուղղությամբ ջանքերը յուրատեսակ սխրանք էր այդ գաղափարի շուրջ համախմբված ազգային գործիչների, գիտնականների, այդ թվում՝ Մանուկ Աբեղյանի համար: Երախտագիտության են արժանի նաև դրամատեր բոլոր այն հայ բարերարները, ովքեր պատրաստ էին աջակցել. այդ պահին: Նրանց թիվը քիչ չէր:

Այսպես անվանի հայագետն ու Ամենայն հայոց բանաստեղծը շուրջ երեք տասնամյակ ապրել ու գործել են միասին՝ միմյանց նկատմամբ դրսևորելով խորին հարգանք ու գնահատանք: Աբեղյան-Թումանյան առնչակցությունը գրողի և քննադատի, մշակութային երկու գործիչների օրինակելի համագործակցություն է:

Բանալի բառեր - գրախոսական, քննադատ, տարածայնություններ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերություն, հայագետ, Հայկական ակադեմիա, հայկազյան ընկերություն, բարեկամություն

**ИЗ ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
МАНУКА АБЕГЯНА И ОВАНЕСА ТУМАНЯНА**

**ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԱՅԻՆ ԵՐԿՈՒ ԹԵՄԱԼԵՐԻ
ՀԵՏԵՎՈՂՈՒԹՅԱՄԲ ԳՐՎԱԾ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Встреча Манука Абегиана и Ованеса Туманяна состоялась ещё в 1890 г., когда Абегиан откликнулся на первый стихотворный сборник поэта своей известной рецензией. Их дружба стала ещё прочнее в годы деятельности Кавказского общества армянских писателей (1912-1921 гг.).

Поэт и его критик имели некоторые разногласия в вопросах искусства и литературы, однако это никогда не препятствовало их тёплым дружеским отношениям. Известный учёный-арменовед и Поэт всех армян на протяжении тридцати лет тесно сотрудничали, проявляя большое взаимное уважение.

Литературное сотрудничество Манука Абегиана и Ованеса Туманяна является образцом дружеских взаимоотношений между писателем и критиком, между двумя выдающимися деятелями армянской культуры.

Summary

Susanna Hovhannisyan

**FROM THE HISTORY OF LITERARY COLLABORATION
OF MANUK ABEGHYAN AND HOVHANNES TUMANYAN**

Meeting of ManukAbeghyan and HovhannesTumanyan was held back in 1890, when Abeghyan responded to the first book of poems of the poet with his famous review. Their friendship became even stronger in the years of the activity of Caucasian Society of Armenian Writers (1912-1921).

The poet and critic had some disagreements in matters of art and literature, but it has never hindered their warm friendly relations. Famous scientist and the Poet of all Armenians for thirty years worked closely, showing great mutual respect.

Literary collaboration of ManukAbeghyan and HovhannesTumanyan is an example of friendly relations between the writer and critic, between two prominent figures of the Armenian culture.

Նոր շրջանի հայ դասական գրականությանը բնորոշ ձևով Իսահակյանը ևս դիմել է Աստվածաշնչային թեմաներին և տարբեր հատվածներին, որը, ինչպես Թումանյանի և մյուս հայ հեղինակների դեպքում, պայմանավորված էր երկու պատճառով: Առաջին՝ անձնական ապրումների ու աշխարհայացքի հոգեկան ու հոգեվիճակային ընդհանրությունները և երկրորդ՝ Աստվածաշնչային թեմաների միջոցով անդրադարձ հայ իրականությանը:

Աստվածաշնչային թեմաներով Իսահակյանի ստեղծագործությունները ըստ այսմ ժամանակային առումով բաժանվում են երկու խմբի՝ առաջին՝ մինչև 1915 թ. գրված գործերը, որոնցում զուգահեռ է անցկացվում հրեա ժողովրդի գերեվարության շրջանի և հայության ժամանակի վիճակի միջև և երկրորդ՝ 1915 թ. հետո աստվածաշնչային թեմաներով գրված ստեղծագործություններ, որոնցում Սուրբ Գրքի տարբեր հատվածների դիտանկյունից քննվում են հայության ձակատագրին առնչվող, ինչպես նաև համամարդկային ընդգրկում ունեցող հարցերը:

Այս ստեղծագործությունները բաժանվում են երեք խմբի: Առաջին՝ Հին և Նոր Կտակարանների թեմաներով երկու գրական մշակումներ, որոնք վերաբերում են Մովսես մարգարեին և Քրիստոսի ծննդյանը:

Երկրորդ՝ Դավթի ՃԼԶ (136-րդ) սաղմոսի հետևողությամբ գրված բանաստեղծությունը ազգային ձակատագրի համատեքստում՝ զուգահեռի մեջ դիտված սաղմոսների հայ դասական գրականության մեջ եղած մշակումներին: Այս խմբին են պատկանում նաև Սաղմոսաց և Առակաց գրքերից Իսահակյանի կատարած երկու ազատ թարգմանությունները, որոնք բնագրից այնքան են հեռացած, որ կարելի է նաև բանաստեղծական մշակում համարել: Եվ վերջապես երրորդ՝ Արարչագործությանը նվիրված երեք բանաստեղծություններ, որոնք զուգակցում են համամարդկային հարցերի և ազգային ձակատագրի թեմայի:

Այստեղ կքննենք առաջին խմբին վերաբերող և Հիսուսի ծննդյանը